

ՀԱՇՈՒԵԿԾՈՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ ՈՍԿԵԴՐԱՄՆԵՐՈՒ

Զօնուածիմ բարեկամ Զարեհ Պարուկեանին,
որ անհոգ կերպով փորձեց յայտնաբերել
բոլոր հայ ուկեղրամները և զետեղել
իրաքանչիրը փարբեր թանգարան մը:

ԵՂԻԱ Թ. ՆԵՐՍԽՍԵԱՆ

Ռուբինեան Հարստութեան ոսկեղրամները հմայած են բոլոր հայ դրամագէտները: Արդարեւ, կիլիկեան հայոց ոսկեղրամները կը ներկայացնեն հայ դրամարուեստին գագաթնակէտը: Այդ ոսկեղրամները չափազանց հագուագիւտ եւ թանկագին են: Իւրաքանչիւր հաւաքորդի երազն է ունենալ հայ ոսկեղրամ մը:

Առաջին անգամ կիլիկեան հայ ոսկեղրամ մը յայտնաբերուեցաւ 1850ին, երբ Վիբոր Լանկլուան հրատարակեց Կոստանդին Ա. (1298—1299) թագաւորին ոսկեղրամը իր յօդուածներէն մէկուն մէջ¹, ապա 1855ին նոյնը վերատպեց իր գիրքին մէջ²: Սխալմամբ, Լանկլուան այս ոսկեայ դահճեկանը վերագրած է Կոստանդին Դ. (1345—1363?) թագաւորին: Նախապէս, այս ոսկեայ դահճեկանը կը պատկանէր իշանձի Պետրոս Մարգար Ալիշանին՝ համբաւաւոր Հայը Ղեւոնդ Ալիշանին հօրը³: 1835ին Կոստանդին Ա. թագաւորին այս ոսկեղրամը ճամբրողեց Վենետիկի⁴: Այսօր այս գոհարը պարծանքով կը ցուցադրուի Վենետիկի Ս. Ղազարու Միսիթարեան թանգարանի ժողովածուին մէջ:

Կիլիկեան ոսկեղրամի մը յաջորդ նկարագրութիւնը լոյս տեսաւ Կիւսթաւ Շլումպերթէի կողմէ, 1881ին⁵: Շլումպերթէի ոսկեայ դահճեկանը, վերագրուած Լեւոն Ա. (1198—1219) թագաւորին, մէկ առիւծով ոսկեղրամ մըն է եւ պատկերատիպով կը նմանի Լեւոնի կէս երկդրամին: Ցետոյ, Շլումպերթէ այս ոսկեայ դահճեկանը իր հայկական դրամներու ամբողջ հաւաքածոյին հետ նուիրեց Փարիզի Ազգային Մատենադարանին:

Հայը Ղեւոնդ Ալիշան հրատարակեց երեք հայ ոսկեղրամ 1885ին: Ասոնցմէ մէկը, Կոստանդին Ա. թագաւորին վերագրուած, Պետրոս Ալիշանի ոսկեայ դահճեկանն է⁶: Միւս երկուը Լեւոն Ա. թագաւորին ոսկեղրամներն են՝ մին երկու առիւծով՝ եւ վերջինը՝ մէկ առիւծով, Շլումպեր-

հէի նմուշը⁸. Լեւոն Ա.ի կրկնառիւծ ոսկեայ դահեկանը նուիրուած է Վենետիկի Ս. Ղազարու Սիսիթարեան Թանգարանին Սերովք Ալիշանի կողմէ՝ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի եղբայրը⁹:

Հայր Կեմէս Սիսիթանի դասական գիրքը, նուիրուած՝ ոռոքինեան դրամներուն, հրատարակուեցաւ 1892ին¹⁰: Դատելով իր գիրքին պարունակութենէն եւ Շլումպերժէի գրականութենէն, 1875ին Սիսիթան ծանօթէր միայն Կոստանդիին Ա. թագաւորի ոսկեայ դահեկանին, զոր ինք նկարագրած է իր գիրքին մէջ: Հայր Գրիգորիս Գալեմքեարեան, Սիսիթանի գիրքին խմբագիրը, աւելցուցած է այն ատեն գոյութիւն ունեցող կամ իրեն ծանօթ եղող ոռոքինեան բոլոր ոսկեղբամներուն բաւական ընդարձակ ցանկը¹¹, որ կը պարունակէ տասներեք ոսկեղբամներ: Գալեմքեարեան նաեւ տուած է Հայր Սիմոն Անտոնեանին ուղղուած Սերովք Ալիշանի 24 Դեկտեմբեր 1885ին ամակիին եւ իրեն ուղղուած Սերովք Ալիշանի թղթակցութենէն հատուածներ¹²: 1936ին Կարապետ Յ. Բասմաջեան այս ցանկին վրայ աւելցուցած է երեք ոսկեղբամներ եւս, թիւը բարձրացնելով տասնվեցի¹³: Յետագային Կոստանդիին Ա. թագաւորի ոսկեայ երկրորդ դահեկան մը յայտնաբերուած է Խոթաննպուլի Հնագիտական Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ, կիլիկեան հայ ոսկեղբամներուն թիւը հասցնելով տասնեօթի¹⁴ (տես՝ աղիւսակ 1):

Զարեհ Պտուկեանի նուիրումը դէպի հայ դրամագիտութիւն այնքան անսահման էր, որ ինք անձնական մարտահրաւէր մը համարեց իւրաքանչիւր հայ ոսկեղբամի հետապնդումը եւրոպական ցամաքամասին վրայ: Անձամբ ճամբորդեց եւրոպական երկիրները, թափառեցաւ փողոց առ փողոց իւրաքանչիւր հաւանական հասցէի, փնտուելու, յայտնաբերելու եւ արձանագրելու գոյութիւնն ու տեղադրումը հարազատ օրինակներու¹⁵: Անձամբ քննեց հայ ոսկեղբամներուն վերաբերեալ հրատարակւած բոլոր գրականութիւնը եւ ամփոփեց իր եղբակացութիւնները բազմաթիւ յօդուածենրու մէջ հայերէն ու անգլերէն լեզուներով: Իրեւե արդիւնք իր հետազոտութեանց, տասներկու կտոր ոսկեղբամներ¹⁷ ճանչցուած ու դասաւորուած են: Շնորհիւ իր կորովի աշխատանքին ու անձնական զոհողութեանց, 1984էն ի վեր, հայ ոսկեղբամներ պահպանուած են յաւելեալ երկու թանգարաններու մէջ (աղիւսակ 2, I-ա եւ I-գ): Այս մասին վարը աւելի մանրամասն պիտի տեղեկագրուի:

Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները գիրքին մէջ, Պտուկեան դասաւորած է տասնմէկ ոսկեղբամ: Աւելի ուշ, սոյն գիրքի բարեփոխուած անգլերէն հրատարակութեան մէջ ան տասներկուքի բարձրացուցած է ոսկեայ դահեկաններուն համրանքը: Ահա անոնք՝

Թիրական	Տիրամի տիպ	Դիտողութիւններ
1.	Հետոն Բ.	Նոր դրամի տիպ ՀՀ Փիլիպոսի քով, թերայի 1831ի հրդեհին փճացած:
2.	Կոստանդին Ա.	Պատկանած Պետրոս Մարգարի, հիմա՝ Վենետիկ, Ս. Ղազարի թանգարան:
3.	Հետոն Ա.	Պատկանած Ճանիկ Ամիրայի:
4.	Հետոն Ա.	Կեսարիոյ վանականի մը քով:
5.	Հետոն Ա.	Սերովբէ Ալիշան նուիրած է Վենետիկի Ս. Ղազարի թանգարանին:
6.	Հետոն Ա.	Մէկ առիւծ Կիւսթաւ Շլումպերժէի սեփականութիւն:
7.	Հետոն Ա.	Գտնուած Կեսարիայէն, Ռոլէն հաստատութենէն կրկին վաճառուած:
8.	Հետոն Ա.	Ռոլէն հաստատութեան քով, Փարիզ, թերեւս Կեսարիայէն:
9.	Հետոն Ա.	Պոլսեցիի մը սեփականութիւն:
10.	Հեթում-Հետոն	Վենետիկի Ս. Ղազարի թանգարանին մէջ:
11.	Հետոն Ա.	Մէկ առիւծ Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ:
12.	Հեթում-Հետոն	Թիւ 10ի նման:
13.	Հետոն Ա.	Մէկ առիւծ Փարիզի Ազգային Մատենադարանին առաջարկուած, բայց չէ գնուած թիւ 11ին նման ըլլալուն համար:
14.	Հետոն Ա.	Ռոլէնի մօտ:
15.	Հետոն Ա.	Մէկ առիւծ Նշան Գալլաճեանի հաւաքածոյին մէջ, ապա՝ Գ. Պաղտատլեանի հաւաքածոյին մէջ:
16.	Հետոն Ա.	Հայկազն Հապէշեանի հաւաքածոյին մէջ:
17.	Կոստանդին Ա.	Իսթանպուլի Հնագիտական թանգարանի հաւաքածոյին մէջ:

Աղիւսակ 1. Ոսկեդրամներ որոնք ծանօթ էին Սերովի Ալիշանի (1885) եւ
Կարապետ Յ. Բասմաջեանի (1936)

Լեւոն Ա.ի ոսկեայ դահնեկան մէկ առիւծով (3 կտոր)

Լեւոն Ա.ի ոսկեայ դահնեկան երկու առիւծով (5 կտոր)

Լեւոն-Հեթում ոսկեայ դահնեկան (2 կտոր)

Կոստանդին Ա.ի ոսկեայ դահնեկան (2 կտոր)¹⁸

Հնդամէնը՝ 12 կտոր:

1995ին, Ե. Թ. Ներսէսեան հրատարակեց հայկական դրամներու վերաբերեալ իր գիրքը¹⁹: Հոս Լեւոն Ա.ի այլ տիպ կրկնառիւծ ոսկեայ կէս դահնեկան մը աւելցուեցաւ ծանօթ չորս տեսակ ոսկեդրամներու շարքին վրայ՝²⁰:

Անոնք որ անձնապէս քննած են հայ ոսկեդրամները, կը պնդեն, թէ նոյն կաղապարները գործածուած են հատանելու նոյն տիրակալի նոյն տեսակի ոսկեդրամները: Օրինակի համար՝ Սերովք Ալիշան²¹ եւ Զարեհ Պտուկեան²² կը յայտարարեն թէ Լեւոն Ա.ի մէկ առիւծով բոլոր ոսկեդրամները նոյն տեսակ են: Պտուկեան հասաւ իր եզրակացութեան դրամներու ալիւմինիումէ նմանահանութիւնները քննելէ յետոյ: Վերջերս նման դիտողութիւն մը ստացուեցաւ Փարիզէն, Bibliothèque Nationale de Franceէն²³:

Պատրաստելու համար իր Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները գիրքը, Պտուկեան ստացաւ հազարաւոր դրամներու ալիւմինիում թուղթէ նմանահանութիւնները, որոնց շարքին՝ նաեւ ոսկեդրամներունը: Պտուկեան գրանցեց եւ դասաւորեց Լեւոն Ա.ի հինգ կրկնառիւծ ոսկիէ դահնեկան²⁴: Հիմնուած այս ալիւմինիումի նմանահանութեանց քննութեան վրայ, Պտուկեան յայտարարեց, թէ բոլոր կրկնառիւծ ոսկիէ դահնեկանները կոխուած են նոյն կնիքներէն²⁵: Սակայն, 1989ին Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները գիրքին վերահրատարակութենէն ետք, Լեւոն Ա.ի կրկնառիւծ ոսկիէ կէս դահնեկան մը եւս յայտնաբերուեցաւ Յիւրիիսի մէջ²⁶: Թէ եւ այս մէկը կրկնառիւծ ոսկեդրամ մընէ, սակայն ունի տարբեր խորագրութիւններ, փոքր ու տարբեր կնիքներ եւ ունի ծանօթ նմուշներուն կէս կշիռքը (6.22:2.45): 1959ին, Լեւոն Ա.ի այլ կրկնառիւծ ոսկեդրամ մը ծախուեցաւ Ֆըանքֆուրթի մէջ: Վաճառքի քաթալուկը չէր տպած ոսկեդրամին նկարը կամ խորագրութիւնները. ան դասաւորուած էր իբրեւ կէս դահնեկան (դասաւորութիւն IIIթ, 3.40 կրամ)՝²⁷:

Հեթում—Լեւոն ոսկեդրամի վերագրումը եղած է վիճելի հարց մը: Գալեմքեարեան²⁸, Բասմաջեան²⁹, Պերճ Մ. Կարապետեան³⁰ եւ Հայր Օգոստինոս Սեքուլեան³¹ զայն վերագրած են Հեթում Ա. եւ Լեւոն Բ. թագաւորներուն (ուրեմն Լեւոն Բ.-), քանի որ երկուքը, իբրեւ հայր ու որդի, միատեղ իշխեցին տարրւան մը համար, Լեւոն Բ.-ի տարագրութենէն վերադարձէն յետոյ³². Պտուկեան յառաջ կը քշէ այն տեսակէտը, թէ «Լեւոն» արձանագրուած կողմը նման է որոշ արծաթ դրամներու՝ կոխուած Լեւոն Ա.ի

կողմէ. Հետեւարար, ոսկեդրամը կրնայ ըլլալ Լեւոն Ա. եւ Հեթում Ա.ի ոսկեդրամ մը միայն³³: Վիճելի կացութիւնը պիտի շարունակէ նաեւ ապագային մինչեւ որ նոր դրամագիւտ մը կատարուի, որուն համեմատութիւնն ու պարունակութիւնը յաւելեալ լոյս սփռեն այս նիւթին վրայ: Առաջմ միայն երկու Լեւոն-Հեթում ոսկիէ դահեկաններ գոյութիւն ունին: Երկուքն ալ հատանուած են նոյն կաղապարներէն:

Կոստանդին Ա.ի ոսկիէ դահեկանները միակ ոսկեդրամներն են, որոնց համար նոր կաղապարներ փորագրուած են. յատկապէս ոսկեդրամի մը համար: Ետեւի կողմին պատկերատիպը եզակի է եւ այս միակ անգամն է, որ երեք աշտարակներով ամրոց մը (Սաոյբերդը) դրուագուած է հայթագաւորի մը դրամին վրայ: Այսպիսի միայն երկու ոսկեդրամներ գոյութիւն ունին: Ըստ Պտուկեանի – իրենց ալիւմինիում թուղթէ նըմանահանութիւններէն դատելով – երկուքն ալ նոյն կաղապարներով կտրուած են³⁴:

Ինչպէս գիտնանք թէ այս դրամները կեղծ չեն³⁵: Նոյն կաղապարները գործածուած են հատաներու նոյնատիպ ոսկեդրամները եւ բոլորն ալ կոխուած են գործածելով Լեւոն Ա. եւ Հեթում Ա. թագաւորներու արձաթ դրամներուն կնիքները: Տարիներու ընթացքին ոսկեդրամներու վաւերականութեան վերաբերեալ որոշ ապացոյցներ հաւաքուած են: Վիեննայի Միսիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կան երկու ոսկեդրամներ: Երջանկայիշատակ Գեր. Արքահայր Մ. Հապոգեան Վիեննայի Միսիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին երկու ոսկեդրամներն ալ քննել տուած է եւ մասնագէտները զանոնք նկատած են հարազատ³⁶: Դոկտ. Փոլ Պալոկ քննած է Վիենետիկի Մ. Հազարու Միսիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին ոսկեդրամները եւ վստահ է անոնց վաւերականութեան³⁷: Է. Բատոն իր վաճառքի քաթալոկին մէջ կը յայտարարէ, «Բրիտանական Թանգարանը դրամը վճռած է հարազատ»³⁸: Bibliothèque Nationale de France-ի ֆրանսացի դրամագէտները երեք չկասկածեցան իրենց թանգարանին մէջի Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկաններուն հարազատ ըլլալուն³⁹: Իրականութեան մէջ, Շլումպերէք չափազանց խանդավառուեցաւ հայկական հարազատ ոսկիէ դահեկան մը ունենալուն համար: Ակնարկելով Լեւոն Ա. թագաւորի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկանին, ան կը գրէ. «... Կրնամ այսօր հաստատել՝ թէ հայ թագաւորական ոսկեդրամն այո՛ եւ ինչպէս հարկն էր գոյութիւն ունէր. վասն զի ես հայ ոսկեդրամի վաւերական օրինակ մ'ունիմ: Երջանիկ բախտ մը տէր ըրաւ զիս ռուբինեան դրամագիտութեան սոյն գոհարին, ...»⁴⁰: Այս յողուածին հեղինակը անձնապէս քննեց նախապէս կերեքեանի պատկանող Լեւոն Ա.ի կրկնառիւծ ոսկիէ կէս դահեկանը. անկասկած ոսկեդրամը⁴¹ հարազատէ: Վերջիվերջոյ, բոլոր հայ դրամագէտները առանց բացառութեան երեք չկասկածեցան

Կոստանդին Ա.ի ոսկեղբամներուն վաւերականութեան մասին⁴²:

Հայր Միքայէլ Զամշեանցի Պատմոթիւն Հայոց եռահատոր գիրքին մէջ, յիշուած է, թէ «... քանի մը դրամք ոսկւոյ եւ արծաթոյ, որք մինչեւ ցայժմ գտանին առ ոմանս՝ հայերէն զրով դրոշմեալ որոց յոմանս՝ ի մի կողմն փորագրեալ է կերպարան առիւծու, եւ՝ ի միւսն պատկեր արքայի՝ կամ առանձինն, եւ կամ հանդերձ թագուհեաւ. եւ յոմանս եւս ձեւ խաչի»⁴³:

1745ին առաջին անգամ հրատարակութեան մը մէջ հայատառ արծաթ դրամ մը նկարագրուեցաւ⁴⁴: 1850ին էր, երբ առաջին անգամ հայ ոսկեայ դրամ մը նկարագրուեցաւ: Մարդ կը մղուի մտածելու, թէ նման պայմաններու ներքեւ, հազիւ թէ կեղծ հայկական դրամներ պատրաստուէին, երբ շատ քիչ հաւաքորդներ կը հետաքրքրուէին հայկական դրամներով ու չափազանց քիչ տեղեկութիւն գոյութիւն ունէր հայկական դրամներու մասին:

Եթէ համարենք որ այս ոսկեղբամները կոփուած են իրբեւ յուշադրամներ, դրուագուած՝ յիշատակելու որոշ դէպք մը կամ՝ թագաւորին կողմէ ընծայուելիք յուշանուէր մը եղած են քան՝ թողարկուած արծաթ դրամներու նման շրջանառութեան կամ ալ վաճառականական ձեռնարկներու համար, այս ժամանակ բոլորն ալ կը պատշաճին կիլիկեան Հայաստանի դրամագիտութեան կառոյցին:

ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՂԻԽՍԱՎԿ 1-Ի ՊԱՐՈՒԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. Լեւոն Բ.ի ոսկիէ դահեկան, փճացած է 1831 թուականի Բերայի հրդեհին: Ցարդ այս ոսկեղբամին նմանող այլ նմուշ մը յայտնաբերուած է:

2. Կոստանդին Ա.ի ոսկիէ դահեկան, Վենետիկի Ս. Ղազարու Միկիթարեան թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (դասաւորութիւն V.թ)՝⁴⁵:

3. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան, ձանիկ Ամիրային պատկանած է: Ուր գտնուիլ անյայտ կը մնայ:

4. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան, Կեսարիոյ վանքի մը վարդապետին պատկանած է. անցած է ուրիշի մը ձեռքը: Ուր գտնուիլ անյայտ կը մնայ:

5. Լեւոն Ա.ի կրկնառիւծ ոսկիէ դահեկան, նուիրուած է Սերովը Ալիշանի կողմէ Վենետիկի Ս. Ղազարու Միկիթարեան թանգարանի հաւաքածոյին (դասաւորութիւն II.թ)՝⁴⁶:

6. Լեւոն Ա.ի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկան, նախապէս Կիւսթաւ Շլումպերժէի հաւաքածոյին մաս կը կազմէր: 1979 թուականին Պտուկեան փոխանակեց Շլումպերժէի այս դրամը, Bibliothèque National de

Franceի զիջելով տասը իշխանական ու թագաւորական ռուբինեան դրամ-ներ: 1983 թուականին Պտուկեան այս դրամը նույիրեց Երեւանի Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի հաւաքածոյին (աղիւսակ 2, I.դ)՝⁴⁷:

7. Լեւոն Ա.ի կրկնառիւծ ոսկիէ դահեկան մը Կեսարիայէն. ծախուած է Փարիզի դրամահաւաք-վաճառական Ռոլէնի ձեռքով: Ըստ Պտուկեանի, այս ոսկեղրամը կրկին վաճառուած է եւ միացած Վիեննայի Միհթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին կամ ալ՝ Նուարդ Գափամաջեանի հաւաքածոյին՝⁴⁸ Գափամաջեանի ոսկիէ դահեկանը տեղեկագրուած է Պտուկեանի կողմէ իր Կյուլիկեան Հայաստանի Դրամները գիրքին՝⁴⁹ մէջ եւ S. Boutin⁵⁰ տուած է այս դրամի մանրամասն նկարագրութիւնը: Սակայն այս ոսկեղրամը չէր ցուցակագրուած Գափամաջեանի դրամագիտական հաւաքածոյին աճուրդի քաթալոկին մէջ՝⁵¹ Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ (աղիւսակ 2, II.ե կամ II.ա, կարգով):

8. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան Կեսարիայէն. հաւանաբար վաճառւած է Ռոլէնի ձեռքով: Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ:

9. Լեւոն Ա.ի կրկնառիւծ ոսկիէ դահեկան. դիտողութիւն 7ի նման: Ըստ Սեքուլեանի ազնուութեամբ տրամադրած տեղեկութեան, բերանացի հաղորդուած Վանքի աւագ միաբաններէն, երկու ոսկեղրամներն ալ Եգիպտոսէն ճամբորդած են Վիեննայի Միհթարեան Թանգարանը՝⁵²:

10. Լեւոն-Հեթում ոսկիէ դահեկան, Վենետիկի Ս. Ղազարու Միհթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (աղիւսակ 2, IV.ը):⁵³

11. Լեւոն Ա.ի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկան, Bibliothèque Nationale de Franceի դրամագիտական հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (աղիւսակ 2, I.ը): 1984 թուականին Տետէեան մանրամասնութեամբ նկարագրած է այս ոսկեղրամը՝⁵⁴:

12. Լեւոն-Հեթում ոսկիէ դահեկան, Վիեննայի Միհթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (աղիւսակ 2, IV.ա): Սեքուլեան մանրամասն քննարկած է այս դրամը իր յօդուածներէն մէկուն մէջ՝⁵⁵:

13. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան, առաջարկուած է Bibliothèque Nationale de Franceի բայց չ գնուած: Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ:

14. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան Ռոլէնի մօտ, շատ հաւանաբար վերածախուած է: Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ:

15. Լեւոն Ա.ի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկան, նախապէս պատկանած է Նշան Գալրպճեանին, ապա միացած է Գ. Պաղտատլեանի հաւաքածոյին: Պտուկեան գնեց Պաղտատլեանի հաւաքածոն 1968 թուականին՝⁵⁶ 1984 թուականին Պտուկեան նույիրեց Պաղտատլեանի Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկանը նիւ Եորքի Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան Թան-

գարւանի (American Numismatic Society) հաւաքածոյին (աղիւսակ 2, I.ա):

16. Լեւոն Ա.-ի ոսկիէ դահեկան Հայկազն Հապէշեանի հաւաքածոյին մէջ: Ուր գտնութիլը անյայտ կը մնայ:

17. Կոստանդին Ա.-ի ոսկիէ դահեկան, Խոթանպուլի Հնագիտական թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (աղիւսակ 2, V.ա)⁶⁷:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Վերի դիտողութեանց եւ ոսկեդրամներու 1995ի իրավիճակին վրայ (աղիւսակ 2) հիմնուելով, աղիւսակ 1էն վեց ոսկեդրամի ուր գտնութիլը չենք կրնար բացատրել (թիւ 3, 4, 8, 13, 14 եւ 16): Այսօր մենք ծանօթ ենք աղիւսակ 1ի տաս ոսկեդրամներուն, որոնք կը գտնութին թանգարաններու կամ սեփական հաւաքածոներու մէջ (թիւ 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 15 եւ 17): Ոսկեդրամներու մեր դասաւորութիւնը կը ցուցակագրէ տասնչորս կտոր դրամ: Ուրեմն այս վեց ոսկեդրամներէն ուրեւէ մին կրնայ ըլլալ չորս դրամներէն մէկը (14–10=4. II.գ, II.դ, III.ա, եւ III.բ):

Խաչատուր Մուշեղեան հրապարակած է Լեւոն Ա.-ի կրկնառիւծ ոսկիէ դահեկան մը էրմիթաժի թանգարանի հաւաքածոյէն, 1965 թուականին (աղիւսակ 2, II.գ)⁶⁸: Լեւոն Ա.-ի այլ կրկնառիւծ ոսկիէ դահեկան մը կը պահպանուի Bibliothèque Nationale de Franceի դրամագիտական հաւաքածոյին մէջ⁶⁹: Հաւանականութիւնը կայ, որ Bibliothèque Nationale de Franceի դրամը կրնայ Ռոլէն հաստատութենէն գնուած ըլլալ (աղիւսակ 2, II.դ), քանի որ դրամի ծագման ստուգաբանութիւնը մեզ կ'առաջնորդէ դարձեալ Շլումպերժէի հաւաքածոն⁷⁰: Մենք ունինք Լեւոն Ա.-ի երկու ոսկիէ կէս դահեկաննոցներ, որոնք ծախուեցան քսաններորդ դարու երկրորդ կիսուն. Buttonի դրամը՝ ծախուած 1959ին եւ Sternberg⁶³ի դրամը՝ ծախուած 1989ին: Վերջինս գնուեցաւ 1989 թուականին, ապա աճուրդով ծախուեցաւ 1995 թուականին ժ. Կերեքեանի կողմէ⁷¹: E. Buttonի ծախած դրամին ուր գտնութիլը անյայտ կը մնայ (աղիւսակ 2, III.բ): Նախապէս կերեքեանի պատկանող ոսկիէ կէս դահեկանը գնուեցաւ L.-Ա. Էտրմզի կողմէ (աղիւսակ 2, III.ա): Աճուրդի քաթալոկներուն մէջ Button եւ Sternberg որեւէ տեղեկութիւն չեն հայթայթած իրենց դրամներու սկզբնաղբերի մասին: Որեւէ տուեալ չէ հրատարակուած որ այս չորս դրամները համաժամանեցուին աղիւսակ 1ի ցանկին հետ (տես՝ աղիւսակ 2):

Զարմանալիօրէն, մենք ունինք Լեւոն Ա.-ի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկան մը, որ առաջարկուած է Bibliothèque Nationale de Franceի, բայց մերժուելով չէ գնուած (թիւ 13): Ոչ միայն այս դրամին ուր գտնութիլը յայտնի չէ, այլ նաեւ չէ ցուցակագրուած մեր դասաւորութեան մէջ, քանի որ չունինք ստոյգ տեղեկութիւն իր տեղադրումի մասին: Աղիւսակ 1ին

Դաս.	Տիրակալ	Դրամի տիպ	Վիճակ	Տեղադրում (1995)	Թիւ
I. ա	Լեռոն Ա.	Կրկնառիւծ	✓	Նիւ Եորք (ANS)	15.
I. բ	Լեռոն Ա.	Մէկ առիւծ	✓	Փարիզ (BNF)	11.
I. գ	Լեռոն Ա.	Մէկ առիւծ	✓	Երեւան (ՀՊՊԹ)	6.
	Լեռոն Ա.	Մէկ առիւծ	?	?	13.
II. ա	Լեռոն Ա.	Կրկնառիւծ	✓	(Նախկին Ն. Գափամաջեան) ?	7.
II. բ	Լեռոն Ա.	Կրկնառիւծ	✓	Վենետիկ (Միւ. թ.)	5.
II. գ	Լեռոն Ա.	Կրկնառիւծ	✓	Էրմիթաժ	
II. դ	Լեռոն Ա.	Կրկնառիւծ	✓	Փարիզ (BNF)	
II. ե	Լեռոն Ա.	Կրկնառիւծ	✓	Վիեննա (Միւ. թ.)	9.
	Լեռոն Ա.	? առիւծ	?	?	3.
	Լեռոն Ա.	? առիւծ	?	?	4.
	Լեռոն Ա.	? առիւծ	?	?	8.
	Լեռոն Ա.	? առիւծ	?	?	14.
	Լեռոն Ա.	? առիւծ	?	?	16.
III. ա	Լեռոն Ա.	Կրկնառիւծ	✓	Լ.Ա. Էտըմզ	
III. բ	Լեռոն Ա.	Կրկնառիւծ	✓	(Նախկին Button) ?	
IV. ա	Լեռոն-Հեթում		✓	Վիեննա (Միւ. թ.)	12.
IV. բ	Լեռոն-Հեթում		✓	Վենետիկ (Միւ. թ.)	10.
	Լեռոն Բ.		x	x	1.
V. ա	Կոստանդին Ա.		✓	հսթանպուլ (Հն. թ.)	17.
V. բ	Կոստանդին Ա.		✓	Վենետիկ (Միւ. թ.)	2.

Աղիւսակ 2. Իրավիճակ հայ ոսկեդրամներու (1995)

մէջ Լեռոն Ա.-ի մէկ առիւծով չորս ոսկիէ դահեկաններ ցուցակագրուած են (թիւ 6, 11, 13 եւ 15): Սակայն մեր դասաւորութիւնը ունի միայն երեք հատ մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկաններ: Ո՞ւր է չորրորդ օրինակը: Ո՞ւր տեղադրուեցան նախապէս Գափամաջեանի եւ Buttonի պատկանող ոսկեդրամները:

Հարիւրտաս տարի անցած է Սերովբէ Ալիշանի հայ ոսկեդրամներու ցանկէն եւ վաթսուն տարի՝ Բասմաջեանի նոյն ցանկը արդիականացնելէն: Հակառակ յաջորդող երկար շրջանին, մենք կրցած ենք ցուցակա-

գրել միայն տասնչորս ծանօթ դրամներ։ Աղիւսակ 1ի պարունակութիւնը կը ցուցակագրէ տասնեթ դրամ, որոնցմէ մին փճացած է 1831ի հրդեհին։ Այս կը ձգէ մեզ լրիւ երկու դրամ վիճելի ծագումով։ Ասոնցմէ մին՝ մէկ առիւծով ոսկիչ դահեկան մըն է (թիւ 13)։ Արդեօք կարելի՞ է, որ Գալպացեան-Պաղտատլեան-Պտուկեան- Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան (ANS) դրամը (թիւ 15) եւ Bibliothèque Nationale de France-ի առաջարկուած դրամը (թիւ 13) նոյն ոսկեդրամն ըլլան։ Հաւանականութիւնը կայ, որ ատանցմէ միքանին, կամ նուազագոյն երկու ոսկիչ դահեկան (կրկնառիւ՞ծ) (թիւ 3, 4, 8, 14 եւ 16), զորս չենք կրնար բացայացել, կրկնութիւններ ըլլան։ Այս կրնայ բացատրել տեղի ունեցած անհամաձայնութիւնը տասնվեց դրամով եւ մեր տասնչորս դրամով ցանկերուն միջեւ։ Ըստ երեւոյթին, այս անյայտ դրամները հանրային թանգարանի մը մէջ չեն։ Եթէ գոյութիւն ունին սեփական հաւաքածոներու մէջ, հաւանաբար հաւաքորդները պիտի նախընտրէին իրենց ունեցած հազուագիւտ եւ թանկագին հնադրամները գաղտնի պահել ու չկերածել հանրային գիտելիքներու։ Մենք միայն կրնանք յուսալ, որ մօտիկ ապագային այս ոսկեդրամները պիտի վերագտնուին եւ գաղտնութեան շղարշը վերջնականորէն վերցուի այս նիւթին վրայէն⁶⁵։

1995 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԳԱՍԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՈՍԿԵԴՐԱՄՆԵՐՈՒ

Գծագրութիւններ նախընտրուեցան այս յօդուածի պատկերազարդումին համար, քանի որ նոյն պատկերատիպի պատկանող դրամները հատանուած են նոյն կաղապարներէն⁶⁶։

Նկար I. Լեւոն Ա.ի ոսկիչ դահեկան, մէկ առիւծ

I. Լեւոն Ա.ի ոսկիչ դահեկան, մէկ առիւծ

Երես.— Լեւոն թագաւորը դիմահայեաց բազմած է առիւծազարդ դահին, թագակիր է եւ ուսերուն վրայ արքայական թիկնոց կը կրէ։ Ան աջ ձեռքով խաչ մը կը բռնէ, իսկ ձախով՝ շուշան մը։ Իր ոտքերը կը հանգչին պատուանդանի մը վրայ։

Ծրջագրութիւն՝ + Լեհոն ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ

Կոնակ.— Դիմահայեաց թագակիր առիւծ մը դէպի ձախ դարձած,

**աջ թաթով կը բռնէ կրկնաթեւ խաչ մը: Առիւծի ձախին՝ "հ" դաշտի
նշանագիրը:**

Ծրջագրութիւն + ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏԻՍՈՅ

Կշիռ եւ գտնուած վայրեր.—

ա. 5.40 կ. (ԿՀԴ 5, ACV 253) American Numismatic Societyի հւքժ.

բ. 5.33 կ. Bibliothèque Nationale de Franceի հւքժ.

դ. 4.80 կ. Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի
հւքժ.

Նկ. II. Եւլուն Ա.ի ոսկի դահեկան, կրկնառիւծ

II. Եւլուն Ա.ի ոսկի դահեկան, կրկնառիւծ

Երես.— Թագաւորը բազմած է գահին, նախորդին նման:

Ծրջագրութիւն + Լեհն ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՅ

Կոնակ.— Կրկնաթեւ երկար խաչ մը, զետեղուած՝ երկու կանգնած
առիւծներու միջեւ, կոնակ կրնակի եւ գլուխնին ետ դարձուցած:

Ծրջագրութիւն + ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏԻՄՈՅ

Կշիռ եւ գտնուած վայրեր.—

ա. 7.09 կ. (ԿՀԴ 6, ACV 254) Նախկին Գափամաջեանի հւքժ.

բ. 7.00 կ. Վենետիկի Միսիթարեան թանգարանի հւքժ.

դ. 6.9 կ. Էրմիթաժի Թանգարանի հւքժ.

դ. 6.33 կ. Bibliothèque Nationale de Franceի հւքժ.

ե. 6.25 կ. Վիեննայի Միսիթարեան թանգարանի հւքժ.

Նկ. III. Եւլուն Ա.ի ոսկի կէս դահեկան, կրկնառիւծ

III. Եւլուն Ա.ի ոսկի կէս դահեկան, կրկնառիւծ

Երես.— Թագաւորը բազմած է գահին, նախորդին նման:

Ծրջագլութիւն + Լեհոն ԹԱԳԱՀՈՐ ՀԱՅՈՑ
 Կոնակ - Խաչ մը երկու առիւծներուն միջեւ նախորդին նման:
 Ծրջագլութիւն + ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒՇՈՑ
 Կշիռը եւ գտնուած վայրեր.-
 ա. 2.45 կ. (ACV 255) Լ.Ա. Էտըմզի հւքծ.
 բ. 3.40 կ. (ACV 255?) Նախկին E.Buttonի 101-422a

Նկ. IV. Լեհոն-Հեթում ոսկի դահեկան

IV. Լեհոն-Հեթում ոսկի դահեկան

Երես.- Լեհոն թագաւորը դիմահայեաց բազմած է առիւծազարդ գահին, թագակիր է եւ ուսերուն վրայ արքայական թիկնոց ունի. Ան աջ ձեռքով խաչ մը կը բռնէ, իսկ ձախով՝ շուշան մը: Իր ոտքերը կը հանգչին պատուանդանի մը վրայ: Բայց ամբողջ պատկերատիպը, ներառեալ թագաւորին թագը, շրջապատուած է հաստատուն շրջանակով մը եւ շուշանին ու խաչին տակը կան երեքական կէտեր: (Զննէ թագաւորի դիմագիծին, խաչին ու շուշանին փոփոխութիւնները եւ համեմատէ նկար I, II եւ IIIի երեսներուն հետո:)

Ծրջագլութիւն + Լեհոն ԹԱԳԱՀՈՐ .+ ՀԱՅՈՑ*

Կոնակ-թագակիր առիւծ մը դէպի աջ դարձած, ձախ թաթով կը բռնէ խաչ մը:

Ծրջագլութիւն + ՀԵԹՈՄ ԹԱԳԱ / ՄՀԱՅՈՑ

Կշիռը եւ գտնուած վայրեր.-

ա. 5.30 կ. (ԿՀԴ 7, ACV 315) Վիեննայի Մխիթարեան

թանգարանի հւքծ.

բ. 5.85 կ. Վենետիկի Մխիթարեան թանգարանի հւքծ.

Նկ. V. Կոստանդին Ա.ի ոսկի դահեկան

V. Կոստանդին Ա.ի ոսկին դահեկան
Երևան.— Կոստանդին թագաւորը ծիսպար, դիմահայեաց դէմքով,
թագակիր է, դէպի աջ դարձած։ Ան սանձը կը բռնէ ձախ ձեռքով, աջ
ձեռքով՝ սուր մը։

Ծրջազրութիւն՝ + ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԳ ՀԱՅՈՑ

Կոնակ.— Երեք աշտարակներով բերդ մը։

Ծրջազրութիւն՝ + ՍՍՈՅ ԲԵՐԴԻՆ Է ԹԱԳԱՄ

Կշիռ եւ գլունուած վայրելու։—

ա. 3.65 կ. (ԿՀԴ 8, ACV 414) Իսթանպուլի Հնագիտական
թանգարանի հւք։

բ. 3.60 կ. Վենետիկի Միկղարեան թանգարանի հւք։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Victor Langlois, "Sur les monnaies des rois arméniens de la Dynastie de Roupène", *Revue Archéologique*, I. VII, 1850 էջ 424, տախ. 148, թի 9:
2. Victor Langlois, *Numismatique de l'Arménie au moyen âge*, Փարիզ, 1855, էջ 90–91, տախ. III, թի 9:
3. Հ. Սահակ Շեմենեան, «Կոստանդին Ա թագաւորին ոսկի դրամը» Հայ Դրամագիտական Հանդես, Ա. շրջան, հատ. XIX, Գեկտեմբեր 1993, թի 4, էջ 73–75:
4. Նոյն տեղում:
5. Gustave Schlumberger, "Monnaie d'or inédite de Léon II, roi d'Arménie", *Archives de l'Orient Latin*, հատ. I, 1881, էջ 675–678: Հայերեն թարգմանութեան համար տես Հայր Կոլեմես Սիալիեան, Դասաւորութիւն Ռուբենեան Դրամաց, Վիեննա, 1892, էջ 14–17:
6. Հայր Շեմեն Ալշան, *Միսուան*, Վենետիկ, 1885, էջ 216, նկար 54:
7. Նոյն, էջ 381, թի 1:
8. Նոյն, էջ 381, թի 2:
9. Սիալիեան, էջ 17:
10. Տես՝ ծանօթ թի 5:
11. Սիալիեան, էջ 7, 13–18, 24, 29–31, 33, 37, 38, 48, 49, տախ. IV, թի 42:
12. Նոյն, էջ 13–14:
13. Կ. Յ. Բասմաջեան, Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն եւ Հայապատճեն Վերաբերեալ Դրամներ, Վենետիկ, 1936, էջ 141–143, 152–153, 164–165:
14. Որոշեցինք Երմիթաժի Թանգարանի (Դասաւորութիւն II.գ) եւ Փարիզի Ազգային Մատենադարանի (Դասաւորութիւն II.դ) ուսկերամները աղիսակ 1Են դրւս ծգել որովհետեւ անոնք Փարիզի մէջ Ուղին Հաստատութեան դրամները կրնային ըլլալ:
15. Rollin et Feuardent, հին դրամներ ու մետալներ վաճառող հաստատութիւն մը Եղած է ոչ ԺԹ.-Վաղ Բ. դարերուն: Հաստատութիւնը հայկական դրամներ ծախած է 1864 թուականին: Տես՝ Ե. Թ. Ներսէսեան, *Armenian Numismatic Bibliography and Lit-*

- erature*, Լու Ամելիս, 1984, թի 397, էջ 161: Այս հաստատութեան գործունեութեան վերջին տարին կրնայ եղած ըլլալ 1911 թուական:
16. Զարեհ Պ. Պոտոկեան, "In Search of an Armenian Gold Coin", *Հայ Գրամագիրական Հանդես*, Ա. շրջան, հատ. II, Դեկտեմբեր 1976, թի 3 և 4, էջ 22–27, նաև՝ *Selected Numismatic Studies*, Լու Ամելիս, 1981, էջ 298–301, 504–505:
 17. Զարեհ Պ. Պոտոկեան, «Կիլիկիոյ Թագաւոր Կոստանդին Ա.ի (1298–1299) Դրամները» *Հանդես Ամսորեայ*, Հ. Պ. տարի, Հոկտեմբեր 1958, թի 10, էջ 381–390, նաև՝ *SNS*, էջ 334–338. «Լեռն Ա.ի թէ Լեռն Բ.ի Դրամներ», *Հանդես Ամսորեայ*, Հ. Պ. տարի, Հոկտեմբեր–Դեկտեմբեր 1960, թի 10–12, էջ 534–536, նաև՝ *SNS*, էջ 355–356. "Armenian Gold Coins of the Roupenian Dynasty", *Museum Notes*, հատ. X, 1962, էջ 113–120, նաև՝ *SNS*, էջ 63–71. «Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորներու Ռուկերամները», *Հանդես Ամսորեայ*, Հ. Պ. տարի, Յունուար–Մարտ 1960, թի 1–3, էջ 16–27, նաև՝ *SNS*, էջ 344–350: "The Gold Coins", *Coinage of Cilician Armenia*, American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs, թի 147, Վիլ Եռոր, 1962 էջ 68–75 եւ ասոր վերամշակած հրատարակութիւնը՝ *Coinage of Cilician Armenia*, Քընքքիքաք, 1979, նաև՝ «Ոսկի դրամներ», *Կիլիկեան Հայասպանի Դրամներ*, Վիեննա, 1963, էջ 74–83. «Հայ Դրամագիտութեան Սույր Եցերը», *Բազմավէս*, հատ. Շ. Ա., 1972, թի 2–3, էջ 291–302, նաև՝ *SNS*, էջ 438–450. "In Search of an Armenian Gold Coin", եւ նոյնին հայերէն՝ «Հայ Ռուկերամի Մը Հայոսուսումը», *Հայ Գրամագիրական Հանդես*, Ա. շրջան, հատ. II, Դեկտեմբեր 1976, թի 3 և 4, էջ 22–27, նաև՝ *SNS*, էջ 298–301 և 504–505:
 18. Պոտոկեան, *Coinage*, էջ 130, թի 5–8. *Կիլիկեան*, էջ 130, թի 5–8:
 19. Ե. Թ. Ներսէսեան, *Armenian Coins and Their Values*, Լու Ամելիս, 1995:
 20. *Նոյն*, էջ 109, թի 253–255. էջ 124, թի 315. էջ 149, թի 414:
 21. Սիամիկեան, էջ 13–14:
 22. Պոտոկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» եւ «Ոսկի Դրամներ»:
 23. Mme Dominique Gerin, Փարիզի *Bibliothèque Nationale de France*ի հիմ դրամներու բաժնեան, կը տեղեկագրէ, թէ Նուարդ Գաֆամաշեանի նախկին ուկեայ դահեկանը, Boutinի գիրքին տախտակներն, բաղդատուցա *Bibliothèque Nationale de France*ի Լեռն Ա. թագաւորին կրկնանիծ ուկին դահեկանին ենտ, եւ ի յայտ եկալ որ երկուքն ալ ունին պատկերատիպի եւ մետաղի զարմանալի նմանութիւն մը (նամակը բուզբուած է 14 Յունիս 1996):
 24. Պոտոկեան, *Coinage*, էջ 130, թի 6:
 25. Պոտոկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» եւ «Ոսկի Դրամներ»:
 26. Frank Sternberg, *Auktion XII*, Ֆիրիխ, 1989, էջ 64, տախ. XXI, թի 452:
 27. E. Button, *Versteigerungs-Katalog Nr. 101*, Ֆրանքֆուրտ, 1959, էջ 18, թի 422a:
 28. Սիամիկեան, էջ 29–31:
 29. Բասմաջեան, էջ 152–153:
 30. Պերճ Մ. Կարապետեան, «Վենետիկի Սիսթարեան Սիարանութեան Ա. Ղազարու Թանգարանին Հայկական Հիմ Դրամներու Հաւաքածոները. Ուրիշնեան Դրամներ», *Բազմավէս*, հասոր Շ. Ա., Յունիս–Սեպտեմբեր 1952, թի 7–9, էջ 155–168, մասնաւորաբար էջ 166, սինակ 2:
 31. Հայր Օգոստինո Սերուեան, «Լեռն Բ.ի Օժման Դրամները», *Հանդես Ամսորեայ*, Հ. Պ. տարի, Ապրիլ–Յունիս 1960, թի 4–6, էջ 204–208: 5 Յունիս 1996ին, հեռաձայնով խօսակցութեան մը ընթացքին, Հայր Սերուեան յիշեց, թէ իր եղակացութիւնը կը մնայ նոյնը. ուկերդամը կը պատկանի Հերու Ա.–Լեռն Բ. թագաւորներուն:
 32. Լեռն Բ. թագաւորը ուկերդամ մը կտրեց նման իր արձաք նոր դրամներուն. տես՝ Սիամիկեան, էջ 37–38, եւ՝ Ներսէսեան, *Armenian Coins*, էջ 137, թի 367, բայց այս

- Եղակի դրամը փճացած է Բերայի 1831ի մեջ հրդեհին:
33. Պոտոկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» և «Ուկի Դրամներ»;
 34. Պոտոկեան, "In search":
 35. Լենն Ա. քագատրին պատկանող կեղծ ոսկեդրամներ գոյութիւն ունին: Բոլոր ծանօթ օրինակները կոխուած են նոյն կաղապարներով: Հաւաքրորդ մը կրնայ ինքընք պաշտպանել ուսումնասիրելով եւ ճամշնալով կեղծ դրամներու կաղապարները: Յաւելեալ տեղեկութեանց համար տես՝ Պոտոկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» և «Ուկի Դրամներ», Ե. Թ. Ներսէսեան "Counterfeit Armenian Coin Detection", էջ 176–190, արտատպուած Հայ Դրամագիրական Համելեան, Ա. շրջան, հատ. XVIII, Յունիս 1992, թի 2, էջ 27–32:
 36. Պոտոկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» և «Ուկի Դրամներ»:
 37. Նոյն տեղը:
 38. Button, էջ 18, թի 422a, "Golddinar. Ahnlich wie vorher. (Die Echtheit ist von Britischen Museum in London erklärt worden) 3.4 gr." (Դրամ 221 և 222 կը ցուցակագրեն Լենն Ա.ի կրկնառիծ երկու արծաթ դրամներ):
 39. Տես՝ ծանօթ թի 1, 2 և 5:
 40. Schlumberger, "Monnaie d'or", էջ 677 «... Je puis affirmer aujourd'hui que la monnaie d'or royale arménienne a bien et sûrement existé, puisque j'en possède un exemplaire authentique. Un heureux m'a mis en possession de ce joyau de la numismatique roubénienne,...» հայերէն քարզմանութիւնը՝ Սիալիկան, էջ 16:
 41. Classical Numismatic Group, Inc., Auction 36, Լենքսբրու, Փենսիլվենիա, 1995, էջ 67, թի 714: Քննուած է 18 Օգոստոս 1995ին American Numismatic Associationի 104րդ տարեարձի համագումարին եւ դրամներու ցուցահանդէսին, Անահայմ, Քայլիքորնիա: Ըստ Կերեքեանի, Դոկտ. Գ. Ս. Անքարալի (խնամակալ Հեալրուտէի Դրամի Մենեակին, Աշմուխի Մանզարան, Օրսֆորու) կրոած է քննելու ոսկեդրամը եւ զայն կը նկատէ հարազատ դրամ մը:
 42. Պոտոկեանի ոսկեդրամներուն վերաբերեալ ուսումնասիրութեանց մէջ, այս նիւթի մասին մանրամասն քննարկութիւն մը գոյութիւն ունի: Տես՝ ծանօթ թի 22: Երբ Պերճ Կարապետեան Երուսալ էր՝ հետեւելու դրամագիրական դասընթացըներու, ինը դասաւորեց Փարիզի մէջ Bibliothèque Nationale de France-ի և Վենետիկի Սիսիթարեան Սիարանութեան հայկական հաւաքածոները: Իր բնագիրը, զոր պատրաստած է 1951–1953, եւ կը կոչուի *Monographie des monnaies arméniennes du Cabinet des Médailles de la Bibliothèque Nationale de Paris*, 586 էջ ձեռագիր, կը մնայ անտիպ: Այս բնագիրն մէջ գլուխ մը յատկացուած է Կիլիկեան Հայաստանի ոսկեդրամներուն "Les monnaies d'or des Rois rubéniens de Cilicie", էջ 117–129, որ Կարապետեան դասաւորած է մինչեւ 1953 թականը ծանօթ հայ բոլոր ոսկեդրամները: Ան երբ Ս. Ղազար էր, գրեց նաև երկու յօրուած ու հրատարակեց **Քաղմակէսիք** մէջ: Ասոնցմէ մին նոյիրուած է Կիլիկեան հայոց դրամներուն՝ «Վենետիկի Սիսիթարեան Սիարանութեան Ա. Ղազարու Մանզարանին Հայկական Հին Դրամներու Հաւաքածոները. Ռուբինեան Դրամներ», **Քաղմակէսիք**, հատ. Ծ.Ժ. Յուլիս–Մենաւեմբեր 1952, թի 7–9, էջ 155–158: Հոս Կարապետեան կը յայտարարէ, թէ «Վանքի հաւաքածոյին մէջ կայ Հերում Ա. եւ Լենն Բ.ի անուններով ոսկեայ դրամ մը որ կեղծ է, ինչպէս կեղծ են դժբախտարար Ռուբինեան համարեա բոլոր ոսկեդրամները, որոնք կը գտնուին զանազան բանզարաններու կամ անհատներու մօսու: Ծրագրած ենք պատրաստել հայկական կեղծ դրամներու (արծաթ կամ ոսկի, Տիգրանեան կամ Ռուբինեան) մասին մանրամասն մենագրութիւն մը, որպէսզի մեր ազգային զգացումները շահագրծող անխիլծ կերծարարները շարունակեն իրենց շահագրծութիւնները: Միակ իսկական ոսկեդրամը կը գտնուի Ս. Ղազարու

Թանգարանը եւ կը պատկանի Կոստանդին Ա. բազարին»: Ցարդ Կարապետնանի կողմէ որեւէ աշխատանք լոյս չէ տեսած, որ քննարկուած ըլլամ մէկ համ կամ բոլոր հայկական կեղծ դրամները:

43. Հայր Սիրայէ Չամչեանց, *Պալմորիմ Հայոց*, Վենետիկ, 1786, հատ. III, էջ 365:
44. *Musei Imperialis Petropolitani*, Սանք-Պետրովուկ, 1745, հատ. II, էջ 452, տախ.
III:
45. Հայր Տաճառ Եարտօմեան, *San Lazzaro Island, the Monastic Headquarters of the Mekhitarist Order*, Վենետիկ, 1990, էջ 41:
46. Պոռկեան, «Կիլիկիոյ Հայ», էջ 116 եւ «Օսկի Դրամներ» էջ 21, կը յայտարարէ, թէ «Ըստ Հայր Գալէմքարեանի եւ ըստ Հայր Վենետիկ Ալիշանի, թի 5 դրամը կը գտնոնի Վենետիկի Սիրայքարեան Թանգարանին մէջ, բայց ես այդ դրամը հոդ չտեսայ: Ոչ ալ Կարապետնան այս դրամը կը յիշատակէ Վենետիկի Սիրայքարեաններուն Ռուբենին դրամներու շարքին»: Խնդրոյ առարկայ ոսկի դահեկան, նոյնուած Մերությ Ալիշանն, հրատարակած է Հայր Դ. Ալիշան իր Միստումին մէջ, էջ 381, թի 1:
47. A.G.D., "Dr. Paul Bedoukian Presents Gold Coin to Armenian Nat'l Historical Museum", *Armenian Reporter*, հատ. XVII, 17 Նոյեմբեր 1983, թի 5, էջ 9: Խ. Ա. Մուշեղեան, «Հայկական Օսկէ Դրամ», *Հայրենիքի Զայտ*, 22 Փետրուար 1984, թի 8 (968), էջ 4 եւ 5. *Նոր Կեամբ*, հատ. VI, 15 Սարտ 1984, թի 12, էջ 6 եւ 31. Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles registre des échanges du 3 septembre 1979.
48. Պոռկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» եւ «Օսկի Դրամներ»:
49. Պոռկեան, *Coinage*, էջ 130, թի 6:
50. S. Boutin, *Collection N.K.; Monnaies des Empires de Byzance...*, Մասսարիլիք, 1983, էջ 463, տախ. LXII, թի 1192:
51. E.Bourgey, *Numismatique Collection N.K.*, Փարիզ, 1992:
52. Հեռածայնային խօսակցութիւն Հայր Մերությանի հետ, 5 Յունիս 1996 քուականին:
53. Տես՝ ծանօթ թի 45:
54. Gérard Dédéyan, "Les monnaies d'or Léon II le Magnifique, prince (1187-1198), puis roi (1198-1219) de l'Arménie cilicienne". *Le Club Française de la Médaille*, Bulletin, երկրորդ կիսամեակ, 1984, թի 85, էջ 108-111:
55. Տես՝ ծանօթ թի 30:
56. Զարեհ Պ. Պոռկեան, "Fifty Years of Armenian Numismatics: An Autobiography", *Հայ Դրամագիւղական Համելէս*, Ա. ջրան, հատ. XX, Սարտ 1994, թի 1, էջ 13-22:
57. *Annual Report of the American Numismatic Society for the Period Ending September 30, 1984*, Նի Ենոք, 1984, էջ 19:
58. Պոռկեան, *Coinage*, էջ 130, թի 8:
59. Խ. Ա. Մուշեղեան, «Կիլիկիոյ Հայաստանի Օսկելիքամ Պետական Երմիտաժում» *Պալմա-Բանասիրական Համելէս*, թի 2 (29), 1965, էջ 205-206. «Ռուբենին Օսկելիքամներէն Ցարդ Անտիոք Նորու Սը», *Էփիկրաֆիքա Վուրորս*, հատ. XX, 1971, էջ 95-96 (ռուսերէ):
60. Raymond H. Kévorkian, *Arménie entre Orient et Occident*, Փարիզ, 1996, էջ 244, թի 191²⁻³, կու տայ նկարագրութիւնը երկու ոսկի դահեկաններու որոնք պահպանուած են Bibliothèque Nationale de Franceի դրամագիւղական հաւաքածոյին մէջ:
61. Ըստ Bibliothèque Nationale de Franceի արխիվներուն, նախապէս Ըլուակերժէի հաւաքածոյին մէկ մասն էր, թի 1391:
62. Button, էջ 18, թի 422a:
63. Sternberg, էջ 64, տախ. XXI, թի 452:
64. Classical Numismatic Group, Inc., *Auction 36*, Լենքսբուր, Փենսիլվենիա, 1995, էջ 67,

- թի 714 (աճուրդով ծախուած, գիմ՝ U.S. §24,200):
65. Կարդացուած՝ Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութեան 22 Փետրուար 1997 ժողովին, Փիք Ռիվերա, Քայլիքորնիս:
- Սեր Խորին շնորհակալութիւնները՝ Mme Dominique Gerinին, որ մեզի հայքայրեց Bibliothèque Nationale de Franceի արխիմետուն մէջ պահպանուած դրամագիտական բնագիրներուն լրացապատճենները եւ մեր խնդրած անհրաժեշտ տեղեկութիւնը. Հայր Օգոստինոս Սեքուլեանին որ մեզ հետ կիսեց իրեն ծանօթ դրամագիտական տեղեկութիւնը եւ L.U. Էտըմզին, որ մեզի արտօնութիւն տուաւ իր անուան գործածութեան համար:
66. Գծագրութիւններ I, II, IV, եւ V արտատպուած են Սիսվիլեանէն՝ նկար 6, 7, 15, եւ տախտակ IV-42. գծագրութիւն թի III պատրաստուած է հեղինակին կողմէ:

INVENTORY OF CILICIAN ARMENIAN GOLD COINS (Summary)

YEGHIA T. NERCESSIAN

In 1850, Victor Langlois was the first to publish an Armenian gold coin belonging to King Gosdantin I of Cilicia. Subsequently, Gustave Schlumberger and Fr. Ghevond Alishan published two more coins and raised the number of Cilician Armenian gold coins to three.

Fr. Krikoris Kalemkiarian edited Fr. Clement Sibilian's book, *Classification of Roupenian Coins* in 1892, listing 13 Cilician Armenian gold coins therein. In 1936, Karik J. Basmadjian raised the total inventory to 16. If we add to this list the Istanbul Museum gold piece, the inventory grows to 17.

Paul Z. Bedoukian published his book, *Coinage of Cilician Armenia* in 1962. Bedoukian classified 11 gold coins in his corpus. In 1979, in the revised edition of this book, he upgraded the catalogue to 12 gold *tahekans*.

During the second half of the twentieth century, two Armenian gold half *tahekans* were auctioned, the E. Button coin sold in Frankfurt in 1959 and the Frank Sternberg coin sold in Zurich in 1989. The latter was resold in New York in 1995.

Based on the information available, the inventory of Armenian gold coins is 14 pieces: Levon I, one-lion 3 gold *tahekans*; Levon I, two-lion 5 gold *tahekans* and 2 gold half *tahekans*; Levon-Hetoum, 2 gold *tahekans*; Gosdantin I, 2 gold *tahekans*.

One of the coins listed by Fr. Kalemkiarian was destroyed in the 1831 fire. This leaves 16 coins in all. Our catalogue lists 14 gold coins. Hence, we cannot account for two gold coins. It is possible that some of the coins listed by Fr. Kalemkiarian were duplicates. This could explain the discrepancy between the 16 coin list and our 14 coin catalogue.

We can only hope that missing Armenian gold coins will be rediscovered in the near future, and once and for all the shroud of mystery will be lifted from this topic.